

ДЕТЕКТИВ АСАРЛАР ТИЛИНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

DOI: 10.53885/edinres.2021.60.23.041

Г. Ниязова

А.Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
инглиз тили кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация. *Мақолада тилшуносликда детектив асарлар тилини, тилшунослик ҳодисаларни ўрганишга прагматик тадқиқи масаласининг долзарблиги, бадиий матнларнинг прагматик таҳлили, бадиий асар тилини прагматик ва гендер аспектларда ўрганишининг услубий хусусиятларига доир тадқиқотлар ҳақида мулоҳаза юритилган.*

Калит сўзлар: *тилшунослик, детектив, жанр, прагматик таҳлил, коммуникатив ва нокоммуникатив мақсадлар, мулоқот вазияти, тилнинг гендер аспекти, алоқа воситаси, бадиий матнлар*

Замонавий илм-фан, хусусан, тилшунослик ҳодисаларни ўрганишда аниқ фанлараро ёндашувлар мавжудлиги кўзга ташланади. Айрим далилларни тушунтиришда тегишли фанлардан олинган маълумотларни жалб қилиш зарурати антропоцентризм йўналишидаги илмий объектларни кўриб чиқишда диққатнинг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Илгари тадқиқотчиларнинг диққат-эътибори, асосан, тилнинг ички тузилиши билан боғлиқ масалаларга қаратилган бўлса, энди унинг коммуникатив ва нокоммуникатив мақсадларга эришиш учун кишиларнинг алоқа воситаси сифатида фаолият кўрсатиши, жамиятда ўзаро муносабатларини амалга ошириш масалалари биринчи ўринга чиқади.

Сўзловчи ва тингловчи онгига таъсир этувчи ижтимоий меъёрлар ва стереотиплар ижтимоий ва маданий омилларни ҳисобга олишни ва шунга мос равишда уларнинг хатти-ҳаракатларини, жумладан, нутқни ҳақиқий мулоқот вазиятида тузатишни ўз ичига олади. Замонавий тилшунослик шу тариқа тил ҳодисаларига когнитив-прагматик ва социопрагматик ёндашувлар кириб келиши фаоллашди. Бунга бир томондан, тил, алоқа воситаси ва иккинчи томондан, нотикларининг ижтимоий онгининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган ҳодиса сифатида қаралмоқда.

Замонавий тилшуносликнинг экспансионизм, яъни бошқа фанларга, биринчи навбатда, гуманитар фанларга кириш ва тадқиқот объекти ҳамда субъектининг кенгайиши, мураккаблашуви каби муносабатнинг пайдо бўлишига олиб келди [Кубрякова 1995; 19-56]¹. Аввало, у ўша инсон илмларни таъкидлаш лозим, маъноси Бодуэн де Куртине томонидан ёзилган эди: “тилда ҳам психологик, ҳам ижтимоий омиллар фаолият кўрсатганлиги туфайли психологияни тилшунослик учун ёрдамчи фанлар, сўнгра социологияни жамиятда кишиларнинг мулоқот фани, ижтимоий ҳаёт фани деб ҳисоблашимиз керак” [Бодуэн де Куртине 1963: 217]². Инсон биосоциал мавжудот бўлиб, туғилгандан бошлаб уни бошқа тирик мавжудотлардан ажратиб турувчи маълум қобилиятларни шакллантириш учун мойилликка эга. Бироқ бу ўзига хос руҳий хусусиятларни шакллантириш фақат жамиятда, аввалги авлодлар томонидан яратилган маданиятни ўзлаштириш орқали амалга оширилиши мумкин. Бу жараён шахснинг ижтимоийлашуви деб аталади.

¹ Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа). Язык и наука конца XX века. – М.: Российская академия наук. Институт языкознания РАН, РГГУ, 1995. – 227 с.

² Бодуэн де Куртенэ, И. А. Избранные труды по общему языкознанию Текст. : в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ. М. : Изд-во АН СССР, 1963. -Т. 1.-384 е., Т. 2.-391 с.

Ижтимоийлашувнинг кучли омили, эҳтимол мавжуд бўлганларнинг энг кучлиси тилдир [Сепир 1993: 231]¹. Тил – шахснинг бошқа одамлар билан мулоқот орқали ва унга мувофиқ муайян қарашлар, эътиқодлар, баҳолар ва ҳоказолар тизими орқали “ўзлаштирадиган” ижтимоий хотиранинг бир қисмидир. Одамлар катта гуруҳларга хос, бир бутун сифатида жамият, унинг ёдда шаклланади. Бу тизим шахснинг хулқ-атвори учун маълум бир асосни ташкил этади. Муайян одамлар онгида, у дунёнинг муайян шахсий модели ичига ўз тажрибасига мувофиқ ривожланади. Инсоннинг дунёдаги ижтимоий, маданий ва когнитив йўналишини белгилайдиган омиллардан бири жинсдир.

Инсоннинг жинси вазиятли рол эмас, балки унинг экзистенциал характеристикаси, айтиш мумкинки, шахснинг ажралмас қисмидир. Биз тасодифан “шахс” сўзини ишлатмадик. Инсон ижтимоийлашув жараёнида шахсга айланади ва жинс бу жараённинг хусусиятларини белгиловчи омиллардан биридир. Шундай қилиб, биологик хусусият – инсоннинг жинси ҳам ижтимоий оқибатларга олиб келади, бунинг учун замонавий фанда “гендер” атамаси жорий этилган. Гендер тадқиқотлар кўрсатишича, эркаклар ва аёллар ўртасидаги фарқлар, хулқ ва айниқса, нутқий ўзига хосликлар билан боғлиқ. Буни бадиий матнларда қахрамонлар нутқини таҳлил қилиш орқали ҳам билиш мумкин. Жумладан, детектив асарларда эркак ва аёл қахрамонларнинг нутқида муаян ўзига хосликлар мавжуд. Масалан, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” романида шундай ўринлар мавжуд: *Аяси дадасининг қалин ёқали катта оғир палтосини кийиб олибди. Унинг назарида аяси палтонинг оғирлигидан қийналиб инқиллаётганга ўхшарди. Аяси танча олдида тўхтади. У турди. Аяси уни ўпиб, йиғлади.*

– *Дадаси, танчанинг чўгини очиб қўйинг. Тойчоғингиз совқотибди, – деди. Дадаси энгашиб, кўрпанинг бир томонини кўтарди-да, кулини титиб, чўғини очди. Кейин чиқиб кетишди.* (Т.Малик. *Шайтанат*. 6-б.)

Матнда ажратиб кўрсатилган жумла аёл кишининг нутқи бўлиб, ўзбек аёлининг эрига мурожаати акс этган. Биринчидан, бошқа халқлардан фарқли ўлароқ ўзбек аёли ўз турмуш ўртоғининг исмини айтиб чақирмайди. Қолаверса, доимо эрга ўзидан катталарда ҳатто эрининг яқинлари бўлмиш кичкина болаларгача сизлаб гапиради. (Келин бўлиб келгунча туғилган барча болаларни ҳам сизлайди. Ундан кейингиларини сенлаши мумкин).

Бу ўринда “дадаси” ундалмаси ва кесимга қўшилиб келган шахс-сон қўшимчасининг кўплиги ўзбек тилида асосан аёллар нутқида учрайди.

Тил ва шахснинг ўзаро муносабати матн шаклида ҳаракат қилади. Матн бир томондан, инсоннинг воқеликнинг маълум бир бўлагини акс эттиришга интилишини ва иккинчи томондан, ўз-ўзини ифодалашга интилишини амалга оширади.

Яқин-яқингача бадиий адабиёт унда гендер омилнинг намоён бўлиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинмаган эди. Сўнгги ўн йилликларда аёллар ва эркакларнинг нутқи акс этган бадиий, публицистик ва илмий матнлар гендер нуқтаи назаридан ўрганиб чиқилмоқда.

Бадиий тилнинг гендер аспектида ўрганилиши гендерни лингвистик усуллар билан билиш учун жуда унумли ҳисобланади. Бадиий нутқда тилнинг ўз-ўзини ифодалаш функцияси каби вазифаси тўлиқроқ амалга ошади. Шундай қилиб, бадиий тил орқали матндаги оғзаки образлар, унинг яратувчисининг дунёқараши очиб берилади, бу эса бошқа омиллар ва муаллиф гендери билан белгиланади.

Адабиётлар:

1. Сафаров Ш. Прагматингвистика. –Тошкент: ЎЗМЭ, 2008.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии // Под ред. А.Е. Кибрик. – М.: Прогресс, Универс, 1993. –654 с.
3. Тарасов Е.Ф. Проблематика изучения, описания и моделирования речевого общения. В кн.: Лингвистическая прагматика и общение с ЭВМ. – М.: Наука, 1989. –142 с.

¹ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии // Под ред. А.Е. Кибрик. – М.: Изд. гр. “Прогресс”, “Универс”, 1993. – 654 с.

4. Худойберганова Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: филол. фан. докт. ... дисс. –Тошкент, 2015.
5. van Dijk, Teun. Pragmatics of Language and Literature. Amsterdam: North Holland, 1976
6. Talbot, M. Language and Gender: An Introduction. Oxford: Polity Press. 998
7. Кирилина А.В. Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах // Гендерные образование в системе высшей и средней школы: состояние и перспективы: материалы международной научной конференции, Иваново, 2003.
8. Тохир Малик. Шайтанат. Роман. 1-қисм. <https://forum.ziyouz.com/index.php>
9. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО КОРПУСА В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ(The use of the linguistic corpus in language teaching)
ЛР Раупова, РР Сайфуллаева, ХХ Хамраева, НМ Зарипбоева, Academy, 2019
цитирование https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=nkh8lwoAAAAJ&citation_for_view=nkh8lwoAAAAJ:d1gkVwhDplC